

Раев Даулетбек¹, Тоқмұрзаева Ақбота²

¹ философия ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің халықаралық қатынастар факультеті
халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Raev_53@mail.ru, тел.: +7 702 502 5502

² PhD докторанты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің халықаралық қатынастар факультеті
халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aqbota_zh@mail.ru, тел.: +7 777 683 7814

ҚАЗАҚ БИЛЕРІНІҢ САЯСИ РИСК КОНЦЕПТІ (ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕСІ ХАҚЫНДА)

Мақалада қазақ билерінің сөз өнеріндегі саяси тәуекел мәселесі ерекше саяси феномен ретінде қарастырылады. Мақалада көзделетін мақсат – би-шешендердің саяси тәуекел концепті тұрғысында айтқан толғаулары мен арнауларына саяси герменевтикалық талдау жасай отырып, олардың саяси стратегиялық, ғылыми болжамдық мазмұнын айқындау. Сонымен бірге, саяси тәуекел концепті контекстіндегі билер институтының тағлым тезаурусындағы айтылған ойлардың бүгінгі тәуелсіз Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатындағы маңыздылығы сарапталып, оның орны мен рөлін анықтауға қадам жасалады. Автор «тәуекел» мәселесін, ең алдымен, саяси өзектендіру, саяси концептуалдық, саяси стратегиялық, геостратегиялық, ұлттық қауіпсіздік, ұлттық мүдде есебін толықтыру бағытында қарастырады. Мақалада «тәуекел» концептінің қазақ билерінің шешендік сөз өнерінде орын алуын билердің ғалам құпиялылығын мойындау идеясымен, ондағы ықтималдық универсум идеясымен және діни танымымен байланыстырылады. Сонымен бірге, автор, «тәуекел» ұғымының қазақ саяси мәдениетінде қалыптасу ерекшелігін де талдау объектісіне айналдырады. Саяси стохастикалық мәселелердің мәнін ашуға және оның константтық заңдылығын айқындауға қадам жасалынады. Мақалада көтерілген мәселенің ғылыми маңызын оның теориялық концептуалдық тұрғыда талдануынан көруге болады. Ал ол өз тарапынан ғылыми талдамалық ойдың дамуына ықпал жасап, отандық ғылымның ментальдық талдамалық тезаурусын толықтыра түседі. Жұмыстың әдіснамалық негіздеріне – хронотроптық, стратогемдік, герменевтикалық, компаративистік, трансформациялық, ментальдық талдау тәсілдері алынды. Мақалада төмендегідей тұжырымдар жасалынды:

- қоғамдық-саяси жағдайлардың стохастикалық сипатынан тәуекелшілдік сезімнің туындау заңдылығын анықтауға қол жеткізілді;
- тәуекелдің объективті құбылыс екенін, бірақ оның мазмұнының субъективті құбылыс болатыны сарапталып, мойындалды;
- тәуекел жағдаят әр кезде адамның белгілі бір жауапкершілікке байланысты туындайтынына билердің көңіл аудару үрдісінің ментальдық қырлары анықталды.

Түйін сөздер: қазақ шешендік өнері, тәуекел, саяси тәуекел, онтостық бастама, би-шешендер, таухид ұстанымы, исламдық көзқарас, субъект белсенділігі, саяси стохастика.

Rayev Dauletbek¹, Tokmurzayeva Akbota²

¹Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Chair International Relations, Department of International Relations, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Raev_53@mail.ru, tel.: +7 702 502 5502

²Senior Lecturer, PhD student of the Chair of International Relations, Department of International Relations, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aqbota_zh@mail.ru, tel.: +7 777 683 7814

**The concept of political risk of Kazakh biys
(on the issue of national interest and national security)**

This paper is dedicated to study the issue of political risk, which in the context of the Kazakh oratory art is regarded as a purely and solely political phenomenon. The political hermeneutical analysis is done on the ideas and thoughts from orators' viewpoints. At the same time, in the spiritual thesaurus of the institute of biys, in the context of the concept of political risks, the idea is expressed that the significance of today's independent domestic and foreign policy of the Republic of Kazakhstan is analyzed in order to determine its role and place. The authors first of all regard the problem of «risk» as the main direction of political actualization, politico-conceptual, political-strategic, geo-strategic, national security, and national interest. The authors of this paper acknowledge the idea that orators establish links between the secrets of the universe and religious knowledge through the prism of the problem of political risk in Kazakh art of oratory. Additionally, the authors analyze the specifics of the formation of the concept of «risk» in the Kazakh political culture. This helps us take a step forward in understanding the significance of political stochastic problems. The scientific significance of the issue touched upon in the article can be seen in its theoretical and conceptual context of analysis. Therefore, in turn, it has an impact on the development of scientific and analytical thought, and it enriches the mental-analytical thesaurus of domestic science. Methodological basis of the work are methods of chronotropic, stratagem, hermeneutic, comparative, transformational, and ethno-cultural analysis. The article draws the following conclusions: – a regularity is established that the stochastic nature of the socio-political situation generates a risky feeling; – the objectivity of the very fact of risk has been revealed, but it is noted that its content is subjective; – Biys, based on the mentality of their attitude, pay attention to the fact that risk factors give rise to an increased sense of responsibility for each person.

Key words: Kazakh oratory art, risk, political risk, onto-initiative, orators, concept of Tawhid, Islamic view, subject relevance, political stochastic.

Раев Даулетбек¹, Тоқмұрзаева Ақбота²

¹доктор философских наук, профессор кафедры международных отношений факультета международных отношений Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: Raev_53@mail.ru, тел.: +7 702 502 5502

²старший преподаватель, PhD докторант кафедры международных отношений факультета международных отношений Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: aqbota_zh@mail.ru, тел.: +7 777 683 7814

**Концепт политического риска казахских биев
(к вопросу о национальном интересе и национальной безопасности)**

В данной статье проблема политического риска в казахском ораторском искусстве рассматривается как исключительно политический феномен. Проводится политический герменевтический анализ на размышления и идеи биев-ораторов. В то же время, в духовном тезаурусе института биев в контексте концепта политических рисков выражается мысль, что значимость сегодняшней независимой внутренней и внешней политики Республики Казахстан анализируется с целью определения его роли и места. Проблему «риска» автор, в первую очередь, рассматривает как главное направление политической актуализации, политико-концептуальной, политико-стратегической, геостратегической, национальной безопасности, национального интереса. Автор данной статьи допускает мысль, что ораторы устанавливают связи между тайнами вселенной и религиозными знаниями через призму проблемы политического риска в казахском ораторском искусстве. Вместе с тем, автор анализирует специфику формирования понятия «риска» в казахской политической культуре. Это помогает нам сделать шаг вперед в понимании значения политических стохастических проблем. Научную значимость вопроса, затронутого в статье, можно увидеть в ее теоретическом и концептуальном контексте анализа. И это, в свою очередь, оказывает влияние на развитие научно-аналитической мысли и обогащает ментально-аналитический тезаурус отечественной науки. Методологической основой работы являются ме-

тоды хронотропного, стратежного, герменевтического, компаративистского, трансформационного, этнокультурного анализа. В статье делаются следующие выводы:

- выявлена закономерность, заключающаяся в том, что стохастический характер общественно-политической ситуации порождает рисковое чувство;
- выявлена объективность самого факта риска, но отмечается, что его содержание носит субъективный характер;
- бии, основываясь на ментальности своего мироощущения, обращают внимание на то, что факторы риска порождают у каждого человека повышенное чувство ответственности.

Ключевые слова: казахское ораторское искусство, риск, политический риск, онтологическое начало, би-ораторы, позиция Таухида, исламский взгляд, субъективная активность, политическая стохастика.

Кіріспе

Шешендік өнердегі саяси тәуекел концепциясын сөз еткенде алдымен, ерекше айтатын мәселе – би-шешендердің саясатқа деген өзгеше болмыстық көзқарасын айтуға болады. Бүгінге дейін саяси ғылымда негізінен саясатқа марксистік тұрғыдан орныққан көзқарас басым болғаны мәлім. Қоғамдағы құбылыстарды не базиске, не қондырмаға жатқызу дәстүрі орныққан еді. Сол принцип бойынша саясат қондырмаға жатқызылды. Мұндай жағдайда саясаткер алдын ала жоспарланған жолмен жүруші таза марионет болып көрінетін. Саясат шендік өнерде базиске де, алдын ала жоспарға да көне бермейтін, экономиканың даму логикасына бағына бермейтін ерекше феномен ретінде қарастырылады. Демек қазақ шешендігінде саясат, ең алдымен, адамзат іс-әрекетінің белгілі бір түрі ретінде, екінші сөзбен айтқанда адами тіршіліктің бір қыры ретінде қарастырылады. Сондықтан саясат, марксизмдегі базис сияқты адамның элеуметтік-экономикалық өміріне ықпалын тигізетін, халықтың тағдырын анықтайтын, әр адамның қоғамдағы элеуметтік-саяси статусын өзгертетін әрекет-күш деп мойындалады. Саясат өз даму логикасы бар, өз заңдылығы бар, өз даму тарихы бар өзіндік үрдіс ретінде танылады және би-шешендер саясаттағы объективтілікпен бірге субъективтілік жағдайларды да қатар қояды. Мысалы, қалмақ пен қазақ шапқыншылығы дәуіріндегі қазақ елінің қалмақта қалған малы мен ұлқыздарын қайтару мақсатымен Абылай ханның қалмаққа елші жіберу барысында Бертис бидің «...Қасықтай қанымызды, шыбындай жанымызды салып көрерміз», – деп міндеттеме алуы хандық пен мемлекет тұтастығы және тәуелсіздігін көздеген сыртқы саясатта субъективтік әрекеттік принципті ұстанғандығын білдірсе керек.

Теориялық әдіс

Осыған байланысты тәуекел концепциясына метатеориялық негіз болатын бірден-бір феномен, ол қазақ ділмарлығындағы ерекше ұстын (концепция) – сөз ұстарлардың саясатты белгісіздік (стохастикалық) сипат тән құбылыс ретінде таныған көзқарасы. Шешендік сөздерде саяси тіршіліктегі белгісіздік пен беймәлімділік, қауіп пен күдіктің орын алатыны табиғи құбылыс ретінде қарастыру дәстүрінің басымдығы. Стохастикалық деген ұғымның өзіне келсек, ол энциклопедиялық сөздікте гректің «stochastikos» (умеющий угадывать) деген сөзінен алынып, кездейсоқтық, ықтималдылық деген мағынада қолданылатындығы көрсетіледі (Прохоров А.М. 1987: 1279). Ал шетелдік сөздер сөздігінде стохастикалық ұғымына қандайда бір құбылысқа өзінің сипаты тұрғысынан оның нәтижесін алдын ала нақты анықтауға болмайтын процесс ретінде анықтама беріледі (Спиркин А.Г. 1984: 608). Осы айқындамаларға сүйене отырып, дала ділмарларының саясатқа деген стохастикалық көзқарасын негізсіз деп айтуға болмайды. Алайда, олар бұл құбылысты біздің түсінігіміздегі ғылыми тұжырымдармен жіктеп, түсіндіріп жатпаған. Бірақ саяси көзқарастарында осындай позицияда болғаны анық.

Ал енді бұл парадигманы ғылыми тұрғыдан талдайтын болсақ, ғылымда да әлемді тануға деген бір-біріне оппозициялық жағдайда болған екі түрлі: сциентистік және стохастикалық көзқарастардың болғаны әрі олардың арасындағы полемиканың бүгінге дейін жетіп отырғаны мәлім. Осы орайда А.С. Панарин саясатқа онтологиялық көзқарастың қалыптасуына қоғамға деген тек марксистік тұрғыдағы базистік-қондырмалық детерминизм ғана кедергі болып отырған жоқ, сонымен бірге оған негіз болған

«лапластық» детерминизмнің ықпалының бар екенін мойындайды (Панарин А.С. 1996: 19). Шындығында XVIII ғасырдағы әлемнің ғылыми бейнесі негізінен классикалық механиканың жетістіктеріне негізделгені белгілі. Механицизм өкілдерінің пікірінше, әлем нақтылы қатаң механикалық құрылым бойынша түзіліп, онда белгісіздіктерге орын берілмеді де бәрі алдын ала анықтауға жығылатын болды. Мәселен, Лаплас өзінің бәрін алдын ала анықтап отыратын сциентистік принципін ұсынды. Бұл көзқарас бойынша, әлем әлдеқайда алып бір механикалық жүйе сияқтанады да оның қозғалысы алдын ала анықталып қойған заңды ырғаққа бағынатын болды. Олардың пікірінше, адамзат тарихы, қоғамы, нақтылы айтқанда бүкіл әлеми және қоғамы процестер алдын ала анықталған заңдылықтар мен бағыттардан ешқайда ауытқымай, соған бағынышты сипатта жүріп отыратын құбылыс болып табылады. Мұндай заңдылық орнаған әлем кеңістігінде саясат та өзінің нәтижесін алдын ала айтып тұратын немесе нәтижесі алдын ала белгілі болып тұратын үрдіс ретінде мойындалады. Міне, бұл қоғамдық-саяси құбылыстарға деген көзқарастардың бір сүлесі.

Жүйелік әдіс

Дүниеде екі дүлей күш бар, оның бірі – уақыт, енді бірі жағдаят деген сөздің осыдан екі ғасырдан бұрын айтылып жүргені тегін емес. Алда тұрған уақыт біздің тарихымызда онша оңай уақыт емес, жағдаят жақсы боп кетер деп үміт етудің де жөні жоқ» (Назарбаев Н.Ә. 1999:2), – деп ой түйіндеуін соны мойындағандықтың куәсі деуге болады. Тағы да бір осындай пікірге орын берсек, белгілі жазушы-ғалым Хасен Әбдібаев: «Адамзат тарихы сағымды қуудың қайырсыз көрінісіне ұқсайды. Мұның себебі адамның ақымақтығында емес! Көзі жеткен жерді ғана көре білетін адам тындыруға ұмтылған ісінің түпкі нәтижесінің қалай боларын білмейді, мәселенің түп-тамырына үңіле алмайды» (Әбдібаев Х. 1996:4), – деген ой-қорытынды жасайды. Бұл айтылғандарға дәлел ретінде Қазақстан саясаттану ғылымының соңғы уақыттағы объективті және субъективті сипаттағы көптеген себептерге орай, стохастикалық дүниетаным шеңберіндегі зерттеу жұмыстарына біршама ойыса бастауын айтуға болады. Мұның өзі, біріншіден, XX ғасырдың екінші жартысындағы, бүгінгі XXI ғасырдағы қасіретті оқиғалардың бүкіл адамзаттың тарихи дамуындағы терең де түйінді қарама-қайшылықтарды айқындауымен; екін-

шіден, адамзатының тіршілік ету жағдайының жоғары технологиялар дәуірінде тым шиеленісіп кетуімен, үшіншіден, мемлекеттік, аймақтық және ғаламдық деңгейдегі дағдарыстарды әлеуметтік тұрғыдан болжайлау үрдістерінің күрделене түсуімен түсіндірілмек. Міне, қарап тұрсаңыз, жоғарыдағы үш тұжырым ғалам құпиясынан туындап, дұдамалдықпен аяқталып тұр. Осы тұста К. Ясперстің ой-тұжырымын айтпасақ болмас. Мәселен ол, «әуел баста, бастапқы дүние болмысында құпия болмаған, оның нақтылы шындық екенін тікелей білуге болатын. Ал Адам ата мен Хауа ананың құдай алдында кінәлі болуынан бастап, адамзат таным мен шектеулі сипат алатын практика арқылы уақытша мақсаттарды анықтау және оны орындау жолына түсті. Осы арқылы адамзат белгілі бір анықтылыққа қол жеткізіп отыратындығын айта келіп, мұның бәрі шындық емес, символдар. Оның мәнін біз тек оларды тарихи тұтастыққа бағындыру арқылы ғана түсіне аламыз» (Ясперс К. 1991: 31), деп жазады.

Қазақтың би-шешендерінің саяси көзқарастарындағы стохастикалық белгілердің орын алу дәстүрінің қалыптасуына себеп болған басты фактор – ол, біріншіден, ғаламның құпиясын толық ашуға болмайтындығын мойындағандық болса, екіншіден, микроәлемдік құбылыс ретіндегі адамның да құпия жаратылыс екенін мойындау деп есептейміз. Ал осы адам дегеніміз не деген сұраққа берілген бүгінгі ғылыми тұжырымдарға көз жіберетін болсақ, оған толық жауаптың әлі жоқ екеніне, яғни адам өзі үшін өзі әлі де құпия жаратылыс болып қалатындығына көз жеткізуге болады. Мәселен кезінде И. Кант адам феноменінің негізі біздің танымымыздағы берілмейтін нәрсе екенін, өйткені Құдай оның жаратылу актісі туралы бізге мәлімет қалдырмаған деген пікірді алға тартқан. Испан философы Х. Ортега-и-Гассет философия адамды тануда анықтылықтан гөрі белгісіздікке душар болатынын көрсетсе, Тейяр де Шарден адам ең бір құпиялы нәрсе дегенді мойындайды. Олай болса, объектіні тану тәсілдерін субъектіні тану процесінде қолдануға келмейді деген сөз. Бұл субъектіні танудың өзіндік ерекшелігін көрсетсе керек. Адамның ерекшелігі оның құпиялылығында деп айта аламыз. Демек, заттық таным категорияларын субъектіні тануда қолдануға келмейді. Қазақ шешендігіндегі «адам аласы ішінде» дейтін түсінік жоғарыдағы ғылыми жорамалдардың баламасы десек артық айтпас едік. Бұл шешендік ойқорытындының астарында қазақ даналарының адам – өз сы-

рын, ішкі мәнін, ақиқи жаратылыс болмысын өз ішінде жасырып жататын, ғылыми танымға беріле бермейтін құпия феномен дейтін танымынан белгі береді. Сонымен бірге, би-шешендер бұл сөз тіркесі астарында қоғамдық-саяси құбылыстардың беймәлімділік сипаттарының да жасырынып жататындығын мойындаған деуге болады. Олай болса, қазақ би-шешендері саяси құбылыстардың стохастикалық болмысын сол – «адам аласы ішінде» дейтін ұстанымға сүйене отырып түсіндірген. Оған мысал есебінде Моғал бидің Ноғайбай биге арнап айтқан шешендік арнауын алуға болады: «Ілімің бар екен, білімің әлде қалай. Қағуың бар екен, халқыңа жағуың әлде қалай. Айлаң бар екен, халқыңа пайдаң әлде қалай. Жорғалығың бар екен, халқыңа қорғандығың әлде қалай. Заттығың бар екен, Халқыңа қымбаттығың әлде қалай?!», – дегенін айтуға болады. Бұл жерде қарт би жас бидің жеке қасиеттерін мемлекеттік, қоғамдық, халықтық тұрғыдан сынап отырып, бидің саяси мінезінің болмысына стохастикалық көзқараспен баға береді. Демек бұл би-шешендердің: «Бұл дүниенің сипатын түгел білген пенде жоқ» (Балпық би), – деген гностиологиялық идеясына келіп саяды. Шындығында осының бәрі адамзат қоғамындағы сауалы бар да, жауабы жоқ құбылыстардың көптігінен және оны түгел білу мүмкін еместігінде болса керек.

Нәтиже

Сондықтан, қазақ шешендік сөз өнеріндегі саяси тәуекел мәселесі де қазақ ділмарларының ғаламға деген құпиялылық көзқараста болуын мойындауына негіз бар деуге болады. Ал жоғарыдағы танымдық принципке негізделетін болсақ, адамға болмыстың түп көзі мен мәнін танып білу мүмкіндігі берілмеген болып есептеледі. Осы орайда тағы да Балпық бидің айтқанына сүйенетін болсақ, ол: «Алланың қолындағы өмір сырын адам ашпақ емес», – деп ой түйіндейді. Бұдан біз қазақ би-шешендерінің кез келген құбылыстардың сырын ашуда, сонымен бірге саяси шешімдердің, іс-әрекеттердің нәтижесін болжауда, оны бір Аллаға тапсырған және ол істің бас-аяғын бір Аллаға басқартқан. Бұл үдерісті ислам діні арқылы енген «тәуекел» ұғымымен белгілеген. Сондықтан шешендік өнерде саясат көп жағдайда тәуекелге толы әрекет ретінде мойындалады. Қазақ шешендері саяси тәуекелді (риск) тек адамдағы әлеуметтік-психологиялық құрғақ-күдік ретінде емес, керісінше оны әлдебір белгісіздіктермен, беймағлұматтылықпен,

неғайбылдылықпен онтологиялық байланыста болатын іс-қимыл деп таныған.

Осы тұста, ең алдымен «тәуекел» ұғымы мен орыс тіліндегі «риск» ұғымдарының этимологиялық шығу тегі тұрғысынан терминологиялық сипаттамасы мен келтірінді немесе сапалық-мазмұндық сипаты, қызметтік мағынасы арасындағы айырмашылығы мен ұқсастығына қысқаша тоқталып өткен жөн. Батыс елдерінің сөздіктерінің бірінде, «Риск» сөзі – француздың «risque» – италян тілінің «risco» – «risico» – «risigo» – деген сөздерінен шығып, жоғалту, зақымдану немесе жаралау ықтималы; қауіпті ықтимал; қауіп мағынасында қолданылатыны айтылады, екіншісінде «Риск» сөзі көне италян тілінен XVII ғасырда француздың әдеби тіліне енгізілгенді және оның «қауіпке түсу» мағынасында қолданылатындығы айтылады. В.И. Зубковтың келтіруінде, Батыс ғалымдарының ғылыми зерттеулерінде «риск» ұғымы индивидтің мінездік кеңістігін құрастырушы, қалыптастырушы фактор ретінде қарастырылатындығы айтылады (Зубков В.И. 1999 а: 3). Батыс ғалымдарының пайымдауынша, «риск» ұғымының пайда болуы және адам мінезінде «риск» жоқ деген ойдан арылу керек екенін мақұлдайтынын аңғарамыз. Ресейлік ғалымдардың пікіріне келсек, «риск» ұғымына алғаш анықтама берген Владимир Даль. Ол өз сөздігінде «риск» түбірін негізге ала отырып «рисковать» етістігіне анықтама берген. Автор оны былайша анықтайды: «Рисковать, рискнуть – 1) сәтсіздікке, қателікке түсу, қандай да бір жаңылыс есеп жасау, кездейсоқтыққа ұшырау, сәттілікке үміттеніп отырып батыл әрекет жасау; 2) қауіпке, жамандыққа, сәтсіздікке жолығу» (Даль В. 1980: 96). С.И. Ожеговтың сөздігінде, «риск» – 1) сәтсіздік қауіпінің болу мүмкіндігі; 2) сәтті нәтижеге үміттенген әрекет» (Ожегов С.И. 1989: 678), В.В. Лопатиннің сөздігінде «риск» – «қауіп мүмкіндігі» (Лопатин В.В. 1998: 595), – деп алынса, ал политологиялық энциклопедиялық сөздікте «Риск политический» – деп алынады да оған «кез келген деңгейдегі саяси шешім бойынша қандай да бір мінездің, әрекеттің бағытын таңдауда түзеуге келмейтін құбылыс элементі» (Мусабаев Ф.Ф. 1981: 85), – деген анықтама беріледі. Ресейлік социолог В.И. Зубковтың пікірінде, «риск – қол жеткізілуі немесе алынылуы белгілі бір шығын тарту қауіпі қатар келу мүмкіндігі бар тартымды мақсатқа бағытталған іс-әрекет немесе қандай нәтиже беретіні белгісіз және сәтсіздік жағдайда жағымсыз салдары болатын ситуациялық жағдай»

(Зубков В.И. 1999 б: 4) ретінде қарастырылады. Ресейлік ғалымдардың анықтамаларын топтастыра келіп, «риск» ұғымының мазмұны кез келген деңгейдегі қандай да бір іс-әрекеттің адам үшін оң да, теріс те нәтиже беру ықтималдылығымен анықталатынын байқауға болады. Нақтылап айтсақ, «риск» ұғымының мазмұны алда күтілген істің нәтижесі қандай да бір өзінің белгісіздігімен, сонымен бірге қауіптілігімен байланысты болатынын аңғарамыз. Істің нәтижесі туралы әр түрлі альтернативалы шешімдерді қабылдау мүмкіндігімен байланыста болатынын айтуға болады. Олар бұл терминнің мазмұндық астарында оң және теріс сияқты екі түрлі үміттік сезімнің қатар жатқандығын аңғарады. Ол, біріншіден, істің сәтсіздікке ұшырау қаупі, екіншіден, ол қандай сәтсіздік, яғни оның дәрежесі, ауқымы, салдары қандай деген сияқты мәселелерді туғызады.

Енді «риск» ұғымының қазақша баламасын қарастыратын болсақ, орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздіктердегі берілген баламаларда өзара ұқсастық бар екенін көреміз. Біріншіден, «риск» – тәуекел, қауіп-қатер; с риском для жизни – өмірін қауіп-қатерге тәуекел ете; ...действовать на свой страх и риск – қауіп-қатерді біле тұра тәуекел ету» (Сыздыкова Р.Г. 2001а: 283), – деп берілсе, ал екіншісінде: «тәуекел – 1. риск; 2. Соқыр тәуекел – авантюра» (Сыздыкова Р.Г. 2001б: 795), – деген баламаны береді.

«Риск» сөзі мен «тәуекел» сөзінің мағыналық жағынан байланыстығын сөз етерде, біздің пікірімізше, тіл ғылымындағы тілдің даму процесіндегі сапалық және сандық тұрғыдан жіктелуін ескеру керек сияқты. Тіл білімі өкілдерінің пікірінше, тілдегі ұғымдардың сандық көрсеткіштеріне қарағанда сапалық сипаты жағы көп ескерілетіні мақұлданады (Будагов Р.А. 1977: 35). Осы тұрғыдан алғанда араб тілінен енген «тәуекел» сөзі өзінің келтірінде мағыналық немесе сапалық-мазмұндық тұрғыдан алғанда «риск» сөзімен сәйкестену икемділігіне ие болу мүмкіндігін көрсетеді. Олай болса, философиялық терминдер жүйесінде қолданыста жүрген орыс тілі арқылы енген «риск» сөзі мен араб тілінен енген «тәуекел» сөзінің арасында сапалық-мазмұндық жағынан байланыс жатқанын байқауға болады. Мысалы, «Құран кәрім лұғаты» атты сөздікте: «Тәуәккәл – бір істі Алла тағалаға тапсыру; Аллахқа сүйену» (Махмуд Чанга. 1994: 559-560), – деген анықтама берсе, ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде, «тәуекел – бір іске жалтақтамай батыл кіріскендік, белді бекем буғандық. Нар

тәуекел – бір нәрсеге барлық қиыншылықты сезе отырып, батылдықыпен бел шешіп кіріскендік. Тәуекел етті – бір іске бел шешіп, батыл кірісті, неге де болса көнбекші болды» (Ысқақов А.Ы. 1979: 112), – деген сипаттама береді.

Сонымен «риск», «тәуекел» сөздеріне этимологиялық та, мағыналық та тұрғыдан берілген анықтама-айқындамаларды қорыта келгенде, олардың тоғысатын жері біреу ғана, ол – адамға келіп тіреледі десек болады. Атап айтқанда «риск» ұғымының сапалық мазмұны «қауіпті ықтимал», «қауіпке түсу», «қателікке, кездейсоқтыққа ұшырау», «сәтсіздікке жолығу», «сәтсіздік қаупінің болу мүмкіндігі», «қауіп мүмкіндігі», «нәтижесінің белгісіз болуы» сияқты айқындамалармен байланыстырылса, «тәуекел» ұғымы да сол бір белгісіздіктен тонуға ықтимал қауіп-қатерден туындайтын сезімдерден адамның өз мүмкіндігіне сенімсіздіктер туған жағдайда, қиыншылықты сезе отырып, оның істемекке керек іс-әрекеті келешегін, нәтижесінің сәтті аяқталуын Аллаға тапсырумен байланысты болатынын аңғаруға болады. Өйткені, мұсылмандық таным ұстанымы бойынша, жоғарыда айтқанымыздай адамзат өз өмірін Аллаға басқартса ғана аман-есен бола алады. Яғни «риск» пен «тәуекел» ұғымдары төңірегіндегі айқындамалардың бәрі бір ғана адамның қандай да бір іс-әрекет мақсатты істі істеуде оның нәтижесінің оң немесе теріс болуына нақты көзі жетпеушіліктен, белгісіздіктен, сенімсіздіктен болатын үрейден туындайтын қауіп-қатердің болу ықтималдылығы жағдайында шешім қабылдау мен оны іске асыру әрекетіне қатысты ситуациялық құбылысқа келіп тірелетінін көреміз. Демек «риск» және «тәуекел» ұғымдарының шығуы, біріншіден, әлемдік және қоғамдық құбылыстарға деген стохастикалық көзқараспен байланысты болды десек, екіншіден, олар адамзатының қандай да бір іс-әрекет жөнінде мақсатты шешім қабылдау үстінде саналы жауапкершіліктің пайда болуымен ғана қажеттіке айналған деп мойындайтын көзқараспен келісуге болады.

Дискуссия

Жоғарыда айтылған теориялық шешімдерге сүйене отырып, қазақ би-шешендерінің саясатқа деген стохастикалық көзқарасы қазақтың тәуекелшілдік дәстүріне негізделе отырып көрініс тапқан деп айтуға болады. Түптеп келгенде, жалпы тілдің, оның ішінде қазақ шешендік сөз үрдісінің саяси стохастикалық жүйе бо-

луы, оның сыртқы объективті әлеуметтік-саяси органы бейнелеу формасы болуында, шешен сөздер саяси ұтымды ойлау контенті болуында деп білеміз. Шешендік сөз болжалдық шындықты анықтау құралы басты мақсаттарының бір де сол болжамды айту, оны қоғамдық санада қалыптастыру әрі тәуекелшілдік сананың әлеуметтік-саяси маңызын саралау десек артық айтпағандық. Сол сияқты, сөз маржаны болып табылатын осынау шешендік ғибратты сөздер өмір шындығын іздеумен, халықтың әлеуметтік-саяси ойлау моделін бейнелуімен, саяси-әлеуметтік тіршілік болмысын, мінез-құлқын, оның ментальдық тұстарын, саяси болжалдық формаларын айқындауымен ерекшеленеді. Мысалы, Есет би: «Тәуекел ердің жолдасы, тілектес болған дос жарым», – деп толғайды. Бұл тұста дала ділмары «тәуекел» феномені адамның онтолық бастамасы болатынынан сыр білдіреді. Екіншіден, «тілектес болған дос жарым» деген шиырдан тәуекел адаммен бірге өмір сүретін болмыстық константа дейтін идея жатыр. Үшіншіден, қандайда да бір істің нәтижесін алдын ала анықтай білу адамға беріле бермейтін метафизикалық шындық дейтін ойға жетелейді. Төртіншіден, Есет би тарапынан істің нәтижесін өзектендіру тенденциясын байқаймыз, яғни тәуекел адамды әр іске ынталандырады, оның үміттену әлеуетін күшейтеді.

Ал енді «Айдап келеді ақ найзалы, ақылымнан таппадым еш пайданы. Тілеуімнің әйелі екіқабат, ұл туса, атын қойыңдар Ер Байдалы. Елге ие болыңдар, Аллаға барлығыңды тапсырдым» (Кеңгірбай би), – деген шешендік толғаудың тәуекел-концепттік астарына үңілетін болсақ, шапқыншылық кездегі жаудың жақындағанын ескерте отырып, қазақтың келешегін нақ болжай алмай «ақылымнан таппадым еш пайданы» деген шешендік шиыр арқылы жан ұшырған жағдайды сипаттайды. Сонан соң «Тілеуімнің әйелі екіқабат, ұл туса, атын қойыңдар Ер Байдалы» дей келіп, жақсылыққа үміттенетін саяси ықтималдық гипотезаны ұсынады. Сонымен бірге, мұнда қазақ биі келер нәтижені батырлық рухқа бағышлайды, яғни тәуекел істің оң шешімін күтеді. Ал «Елге ие болыңдар, Аллаға барлығыңды тапсырдым» деген шешендік аманат толғанысында аталмыш би нағыз тәуекелшілдік шешімге келеді де елдің жақсы өмірге өтуін бір Аллаға аманаттайды. Бұл жерде қазақ биінің саяси тәуекел контексіндегі концептуалды ойын қазақтың тілдік семиотикалық жүйесіндегі ментальды перцептуалдық амалмен баяндау үлгісін көрсетеді. Міне, бұл да қазақтың дәстүрлі қоғамындағы

саяси тәуекел концептісінің көрініс табуының бір формасы. Қорыта айтқанда, тәуекел феномені қоғамдық сананың тұрақты өзектену тенденциясын дәлелдей түседі.

Қазақ ділмарлары адамның өз көкірегінің түпсіз тереңінен құпия дыбыс үнін еститінін, оны тәуекел ұғымы арқылы бейнелейтін ұлттық танымды көрсетеді. Мысалы, «Ұйғарым маған болды. Шынымен-ақ адам өлтірем бе деген ой тұрды көкірегімде. Бірақ мен өлтірмесем, ол мені өлтіреді. Тәуекел дедім» (Қазыбек би), – деген шешендік толғау соның кепілі. Қазыбек бидің бұл шешендік толғауындағы тәуекелге байланысты ойы – ол құбылыс әр адамның өміріне де әр қоғамға да қатысты тұрақты құбылыс болатыны туралы саяси парадигма. Тәуекел парадигмасы әр кезде адамды қандайда бір диллемалық жағдайда күй кешуге әкелетініне зер салу қажеттігін би-шешендер ескертеді. Сонымен бірге, дала сөзмерлері тәуекел ұстанымының ішкі дуалистік дихотамиялық логикаға құрылатын феномен болатынынан да сыр береді. Ол бір жағынан қиянатқа итермелесе, екінші жағынан ел, халық, отан, жер үшін алдыңғыға қарағанда жауынгерлік әрекеттің басым болатынына, оның өзі биік құндылық екеніне қарай адам ақылын ойыстырады. Қазақ даласында тәуекел ұғымы осындай бір саяси идеалға әдіснаманың негізіне байланған. Сол сияқты «Уайым түбі – теңіз, батасың да кетесің. Тәуекел түбі – қайық, мінесің де өтесің», – деген мақалдың да мағынасы соған келіп саяды. Бұл келтірілген мысалдардағы «Тәуекел ердің жолдасы» деген сөз тіркесі қазақтың дәстүрлі қоғамдағы әлеуметтік-саяси құбылыстарға қатысты қалыптасқан этнопсихологиялық тәуекелшілдік үрдістің онтологиялық сипатын аңғартады. Мұндай құбылысқа негіз болатын жағдайы «тілеуімнің әйелі екіқабат» деген сөз тіркесі өзінде жасырып тұр. Ол алдағы іс-қимылға, оның нәтижесіне деген белгісіздіктен туатын стохастикалық болжамның бар екендігін астарлы шешендік ораммен айтқызып тұрса керек. Ал «Аллаға барлығыңды тапсырдым», «тәуекел дедім», «Тәуекел түбі – қайық, мінесің де өтесің» деген сөз тіркестері қабылданған шешімнің оң немесе теріс нәтижеге әкелеріне көзі жетпегендіктің және алда қауіп-қатердің бар екенін сезе тұра, жақсы нәтижеге бағышланған батыл іске барушылықты айқындаса керек. Яғни бұл тәуекел субъектісінің белсенділігін айғақтайды деп ой түйіндеуге болады.

Тәуекел субъектісінің белсенділігін немесе қандайда бір басқа субъективті позициясын

«саяси мінез-құлық» категориясы арқылы көрсетуге болады деп есептейміз. Өйткені бір түрлі жағдайда әр адам әр түрлі мінез бағытын көрсетуі мүмкін, яғни олар әр түрлі тәуекелге баруы мүмкін. Демек, тәуекел белгілі бір жағдайға көңіл аударған тек субъектінің мінез-құлқында ғана пайда болады. Осы орайда, Төле би Абылай жөніндегі өз пікірін саяси стохастикалық тұрғыдан сараптай келіп: «Кім біледі, бір күні бір ұрыста қалмақтың шанышқан бір инесінен жазым болып жүрмесе. Құдай лайым тілегімізге жеткізгей», – деп айтқанын келтіруге болады. Бұл мысалда Төле би қазақ ханының саяси кеңістіктегі ғұмырының ұзақ немесе қысқа болуына қатысты саяси болжамдарын білдірудегі ықтималдылық танымын көрсетіп отыр. Сонымен бірге саяси тәуекел антропоцентристік өз сырын өз ішіне жасырып отыратын онто-эгологиялық мәселе болатынын айқындай түседі. Тағы бір айта кететін ой – ол саяси құбылыстардың қандай бағытта нәтиже беруі оған қатысушы субъектілердің саяси мінезіне тәуелді болатындығы жөніндегі пікір. «Есентай Аға сұлтан болды», – деп сұраған кісіге Тоқсан бидің: «Жақсы болды дегенше, бақсы болды десеңші. Бұзақыға бұзақы жақсы болды десеңші. Ақ, қараны айырмас, надан болды десеңші. Жақсылық іс жақпайтын, жамандықты жақтайтын заман болды десеңші. Жақсылық кетіп жамандық, халалдық кетіп харамдық орын алды десеңші», – деп шешендік толғаумен берген жауабына үңілетін болсақ та тәуекелшілдік дәстүрдің шындығында адам мінезі кеңістігіне тәуелді екенін көруге болады. Жоғарыдағы мысалдардан аңғарылатыны, егер Төле Абылайдың өз тағдыры және оның саясатының тағдырын «қалмақтың» соғысындағы мінезіне тәуелдендіріп тұрса, ал Тоқсан би қазақ халқының, қазақ қоғамының тағдырын Есентай мінезіне әкеп тірейтінін байқаймыз. Мұндағы келтірілген екі мысалдан алдағы нақтылы әлеуметтік саяси жағдайда нақ баға беру және адам мінезінің салдары әлеуметтік ортаға да, табиғаттағы кездейсоқ жағдайға да байланысты болудан қалып, ол жөнінде қалыптасқан тек субъектідегі белгісіздік, дұдамалдық, сенімсіздік сезімдермен байланыстылығы көрінеді.

Сонымен бірге, белгісіздіктің өзі қоршаған шындық туралы адам танымының жеткіліксіздігінің нәтижесі болып табылатындығы айқын сезіледі. Оны Наурызбай батырдың: «Кене аға, осы соғыс болды қалай? Сен өлсең екі күшік балаң бар-ды, жеңері қырғыз-қазақ екіталай. Кене аға, осы жолдан қайтсаң қалай», – деп айтқанынан немесе Бұқар бидің Әбілхайыр ханға:

«Орыстан болып жақының, тапқан-ақ екен Әбілқайыр ақырын. Қатын патшадан бата алдың, қалай болар екен ақырың?, – деп айтқан шешендік арнауларынан түюге болады. Сондай-ақ, «Алдағы күндері халқымның күні қандай болмақ деп армандаймын» (Төле би), «... өлсем кетермін, тірі қалсам елге жетермін, сонда сізді ойлармын» (Кебекбай шешен), «Тауып бір керім амалын, талқандап тас қамалын, күл қылса кер заманын, түзелер ме заманым!..» (Шағырай шешен) – деп айтылатын қазақ шешендігіндегі белгісіздік сезімдер соның кепілі.

Жоғарыда айтылғандар бір жағынан, адам табиғатындағы иррационалдық болмыстың ескерілгенін ескертсе, екінші жағынан, саяси іс-әрекеттердің түпкі нәтижесіне ықпал ете алатын факторлардың барлығына дерліктей субъектінің баға бере алуының мүмкін еместігін көрсетеді. Адамдағы иррационалдық қасиетке тағы да бір мысал келтірсек: «өз мініңді білместен, қалайша бұйрық бересің» (Саржан би), «– Ей, ағайын, сендер мені Нұралыға жұмсамаңдар, ол ит маған да бермес. Берсе жақсы, бермесе тегін қайтпаспын, бір жанжал туып кетер» (Сырым шешен) – деген шешендік шиырларды келтіруге болады. Сонымен бірге «Иншалла, Қазкен (Қазыбек би – Д.С.), егер осы жолы жеңгендей болсақ, бұл – қалмақтың құруының басы болады» (Бөгембай батыр шешен), «Ең алдымен жекпе-жекке Сатайұлы Бөлек шығады, «жаман айтпай жақсы жоқ», ал жеңіліп, аттан түсіп қалса, Олжабай шығады деп шештік» (Қазыбек бек), – деп айтылғандар оған кепілдік етіп тұр. Ал енді адамның саяси факторларға толық баға беру мүмкіндігінің шектілігіне келсек, оған Ахыт хажы-шешеннің: «Әуре басым, көз жасым тынбай ағып, болды сел, Иілді мойын, менің ойым, не болады қайран ел!», – деп айтқаны, сондай-ақ, Төле бидің: «Қоймайсыздар шаршы топ, қандай жерге барамын. Болады қандай заманым, ... Көпшілік өзің білесің, мен жалғызбын сіздер көп», – деп жауап беруі күә.

Қазақ шешендігіндегі тәуекелшілдік дәстүрдің басты ерекшелігі би-шешендер қандай жағдайда да болмасын, тіпті толық белгісіздік жағдайда да субъектінің өз тәжірибесіне, ішкі интуициясына, ішкі сезіміне негізделе отырып жағдаятқа баға беруге және шешім қабылдауға мәжбүр болатындығы, яғни тәуекел жасайтындығы болып табылады. Мәселен, Қазыбек бидің қалмақ ханынан келісімге барғандағы, Тайкелтір шешеннің Қоңтажының алдында төмендеп сөйлегеніне, одан кейін қазақтар тарапынан ешкім ештеңе дей алмағанына және осы тұста қазақ пен

қалмақ арасының таразыға түскендей болғанын сезген Қазыбек бидің тәуекелге бел байлап: «Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең шабысқалы келгенбіз. Берсең жақсы бітімді айт, бермесең дірілдемей жөніңді айт, не тұрысатын жеріңді айт», – деп айтқаны соның дәлелі. Мұнда Қазыбек бидің тәуекел шешіміне негіз болған метанегіз – ол саяси тұлғаның болашақ нәтижеге деген интуициялық әлеуеті, психологиялық батылдығы, лингводиبلوماسيةлық әдісі, шешендік контенті, ой орамы, тіл қарымы. Ал Жәнібек бидің: «Мен жаралы арыстан, жаулағам жармай кете алман. Кекті болған жауыммен, кескілеспей біте алман», – дегені де саяси тәуекелдің нәтижелі ықтималдылығын жақындатуды білдіреді. Сонымен бірге, істің нәтижелі болуы саясат субъектісінің ішкі ментальдық қуат күшінің дәрежесіне, саяси мінезінің мақсаттылығы мен табандылығына, мінез қайратына, мінездегі психологиялық дәрменнің деңгейіне байланыстылығын, бір сөзбен айтқанда, саяси тәуекелдің субъективтік сипатын айқындай түседі. Енді Қопа шешеннің толғауына үнілсек, ол: «Сөз сұрасаң Қопадан, тартысты жерден тартынбас», – дегенді алға тартады. Мұнда да қазақ ділмары қандайда бір іс-әрекеттің стохастикалық сипат алатындығын шешендік сөз моделінде беріп, қазақтың саяси семиотикалық мәдениеті деңгейін анықтай түседі. Көзделген мақсатқа, межелі міндетке жетудегі тәуекелшіл үміт рухын аңғартады. Алайда, істің нәтижесі немен аяқталады деген тұста тәуекелдікке бел байлайтын екіұдай шешімді білдіретіні анық. Тағы бір мысалға құлақ салсақ, Алтын емел жотасындағы қазақтың қалмақпен соғысында қалмақтың Дөде батырымен қазақтың екі батыры жекпе-жекке шығып мерт болып, Дөденің қазақ тарапынан шыққан бала батырды менсінбей тұрған жағдайда Бәйдібек бидің: «Келсең кел, өзім де сол сөзіңді күтіп тұр едім» – деп нар тәуекелге бел байлап Дөде батырмен жекпе-жекке шыққанын айтуға болады. Мұнда Бәйдібек батырдың тәуекел ісінен байқалатыны, соғыс өнеріндегі стохастикалық құбылыстың орын алатындығын және ондағы тәуекелшілдіктің басым болатындығын аңғартады. Бақа тәуекелге қарағанда мұнда істің нәтижелі болуы ықтималдылығы басымдау көрінеді, бірақ оны алдын ала ешкім нақ айтылмайтын күмән да қатар тұр деп топшылауға болады. Ал сол кезде сарбаздарының: «Иә, құдай, аруақ қолдай гөр» деп тілек тілеп шуласқанынан да саяси тәуекел феноменінің орын алғанын аңғаруға болады. Бұл жерде істің оң нәтижесінің алыстай түсу

ықтималдығын көруге болады. Өйткені оң нәтижені адамның болжау мүмкіндігі өте төмендеп тұр, оның нәтижелі болу амалы трансценденттік дәрежеге көтерілуде. Нақтырақ айтқанда алдағы іс Алланың қолдауына тәуелді, демек оның нәтижесін алдын ала көре білу адамға берілмегендігінен хабар береді. Сайып келгенде, бұл қазақтың дәстүрлі саяси мәдениетіндегі келешекті болжау моделі деп айтуға негіз бар. Келтірілген шешендік арнау-толғаулардан байқайтын тағы бір нәрсе, ол – белгісіздіктің тәуекелшілдікті құрайтын әрі себеп, әрі оны белгілейтін ерекшелігі болуында. Яғни, белгісіздік тәуекелдік іс-әрекеттің болу ортасын құрап тұр десек болады. Сондықтан Бәйдібек пен Қазыбек билердің мысалында белгісіздіктің артуы тәуекелдің артынан тағы да көптеген тәуекелдің тууына әкелуі мүмкін екені көрсетілгендей болады. Олай болса, қазақ би-шешендерінің шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік сын, шешендік бата, шешендік нақыл, шешендік мәтел, шешендік дау, шешендік мін сөздері – шындықты ішіне жасыратын саяси тәуекелді бейнелейтін ақиқат тоникасы деуге болады.

Қорытынды

Біздің пікірімізше, тәуекел саясат субъектісінің әлеуметтік-саяси мінезін сипаттайтын құбылыс болып табылады. Тәуекелшілдік іс-әрекеттің нәтижесіне деген белгісіздік туған жағдайда іске асырылады. Егер жалпы белгісіздік, дұдамалдық, беймәлімділіктің көздерінің де, тамырларының да сан қырлы болатынын мойындап, оны ескеретін болсақ, онда бүкіл қоғамдық-саяси өмір өзінің кез келген деңгейінде және кез келген сәтінде құпияға толы болады, демек тәуекелмен, тәуекелшілдікпен астарласып жатады деп ой қорытуға болады. Қоғам – тәуекелі мол «алтын көмбе» десек артық айтылғандық емес. Сонымен, шешендік сөйлеудегі саяси философия тәуекел ұғымындағы ішкі құндылықты, оның өз жетістігін және көпшілікке беймәлім, ұғымсыз құпиялықты меңгереді. Би-шешендердің саяси тәуекел философиясына қатысты ойлары ақиқат өзінің «ашықтығымен», «шынайылығымен» емес, ең алдымен барынша «құпиялылығымен», «беймәлім-жұмбақтығымен» үйлесімді, жарасымды дейтін пікірлерге тоғысады. Бұл пікірлер тәуекелдің астарындағы анықты ашу – жәй жеңіл ғана белгілі бола қалатын нәрсені табу емес екенін аңғартады. Оның өзі бізді құпия сырды, жұмбақ дүниені мәңгілік іздеу

жолына салады. Осыдан мифтер әлемінің пайда болуы хақ.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай келіп, өз ойымызды төмендегідей тұжырымдарға тоғыстыруға болады:

– белгісіздіктен тәуекелшілдік сезімнің туындайтынын анықтау;

– тәуекелдің объективті құбылыс екенін, бірақ оның мазмұнының субъективті құбылыс болуын мойындаушылыққа көңіл аудару;

– тәуекел жағдаят әр кезде адамның белгілі бір жауапкершілікке байланысты туындайтынына шешен-билердің көңіл аудару үрдісіне үңілу.

Әдебиеттер

- 1 Әбдібаев Х. Тарих және идея сабақтары// Қазақ әдебиеті, 1996, 10 қыркүйек.
- 2 Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? – М.: Наука, 1977. – 264 с.
- 3 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1980. – Т. 4. – 683 с.
- 4 Зубков В.И. Риск как предмет социологического анализа // Социс. 1999. – №4.
- 5 Қазақша-орысша сөздік. Р.Г.Сыздықованың редакциясымен. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 1008 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Ғ.Ғ. Мұсабаевтың редакциясымен. – Алматы: Ғылым, 1979. – 4-т. – 672 б.
- 7 Құран кәрім лұғаты. /Құрастырған Махмуд Чанга/. – Стамбул: Тимаш, 1994. – 725 б.
- 8 Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1998. – 832 с.
- 9 Назарбаев Н.Ә. Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі // Қазақ әдебиеті, 1999, 15 желтоқсан.
- 10 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. Яз. 1989. – 924 с.
- 11 Орысша-қазақша сөздік. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Ғ.Ғ. Мұсабаевтың бас редакциясымен. 1981. – II т. – 588 б.
- 12 Панарин А.С. Философия политики. – М.: Новая школа, 1996. – 424 с.
- 13 Словарь иностранных слов / Под редакцией А.Г. Спиркина 11-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз. 1984. – 608 с.
- 14 Советский энциклопедический словарь. Гл. ред. А.М. Прохоров; редкол.: А.А. Гусев и др. – изд. 4-е. – М.: «Советская энциклопедия», 1987. – 1600 с.
- 15 Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

References

- 1 Abdibayev H. (1996) Tarih zhane ideya sabaktary (History and the lessons of idea) // Kazak adebieti, , 10 kyrkuiek.
- 2 Budagov R.A. (1977) Chto takoe razvitiye I sovershenstvovanie yazyka? (What are the development and perfection of language?) –M.: Nauka. – 264 s.
- 3 Dal V. (1980) Tolkovyi slovar zhivogo velikorusskogo yazyka. (Explanatory dictionary of the living Great Russian language.)–M.: Russkii yazyk.. T.4. -683 s.
- 4 Zubkov V.I.(1999) Risk kak predmet sociologocheskogo analiza (Risk as a subject of sociological analysis)// Socis, , №4.
- 5 Kazasha-orysssha sozdik. R.G. Syzdykovany redakciyasymen (2001) (Russian-Kazakh Dictionary. Ed. by R.G. Syzdykova.) –Almaty: Daik-Press, – 1008 b.
- 6 Kazak tilinin tusindirime sozdigi. G.G. Musabayevtyн redakciyasymen; (1979) (Explanatory dictionary of Kazakh language. Ed by G.G. Musabayev.)–Almaty: Gylym, 4-t. -672 b.
- 7 Kuran karim lugaty. Karastyrgan Mahmud Changa.(1994) (The Quran. Compiled by Mahmud Changa)–Stambul: Timash, 1994. -725 b.
- 8 Lopatin V.V., Lopatina L.E. (1198) Malyi tolkovyi slovar russkogo yazyka. (Small explanatory dictionary of the Russian language.)–M.:Russkii yazyk, 1998. -832 s.
- 9 Nazarbayev N.A.(1999) Elimizdin zhana gasyrdagy turaktylygy men kauipsozdigi (The stability and security of the country in the new century) // Kazak adebieti, 1999, 15 zheltoksan.
- 10 Ozhegov S.I. (1989) Slovar russkogo yazyka.(Dictionary of Russian language.) – M.: Rus. Yaz. 1989. -924 s.
- 11 Orysssha-kazaksha sozdik.(1981) –Almaty: Kazak sovet enciklopediyasynyn G.G. Musabayevtyн bas redakciyasymen. (Russian-Kazakh Dictionary. –Almaty: Kazakh Soviet encyclopedia edited by G.G. Musabayev.) // II t. -588 b.
- 12 Panarin A.S.(1996) Filosofiya politiki. (Philosophy of politics.) –M.: Novaya shkola, – 424 s.
- 13 Slovar inostrannyh slov.(1984) – Pod redakciei A.G. Spirkina 11-e izd., stereotip. (Dictionary of foreign words. Ed. by A.G. Spirkin. 11th edition stereotype.)- M.: Rus. yaz. 1984. -608 s.
- 14 Sovetskii enciklopedicheskii slovar. (1987) (The Soviet encyclopedic dictionary. Ed by A.M. Prohorov, A.A. Gusev. 4th edition.) Gl. red. A.M. Prohorov; redkol.: A.A. Gusev I dr. –izd. 4-e -M.: «Sovetskaya enciklopediya». – 1600 s.//
- 15 Yasperks K.(1991) Smysl I naznachenie istorii. (The meaning and purpose of history.)-M.: Politizdat, -527 s.